

HAL ŞƏKİLÇİLƏRİ ZAMAN KONSEPTİNİN VERBALLAŞMA VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: konsept, verballaşma, hal şəkilçiləri, zaman

Ключевые слова: концепт, вербализация, падежные суффиксы, время

Key words: concept, verbalization, the case suffixes, time

Məkan və zaman məsələsi insanları qədim dövrlərdən düşündürmüşdür. Dilçilikdə zamanı araşdırarkən onu fəlsəfə və fizikadan ayırmaq düzgün olmazdı. Bu elmlər çərçivəsində zaman əsas kateqoriya kimi verilir. Fəlsəfi kateqoriya kimi zaman dildə, eləcə də mədəniyyətdə öz ifadəsini tapır. Zamanın məkandan ayrı təsəvvür edilə bilməməsi faktını nəzərə alan A. Mostepanenko real və perseptual (qavranılan) zamanı fərqləndirir. Real zamanı daxili aləmdəki obyektiv-real sahəyə aid edən müəllifə görə perseptual zaman ayrı-ayrı fərdlərin daxili aləminin qavranılmasını əks etdirir. Perseptual zaman hər zaman real zamana uyğun gəlmir, bundan savayı, o, real zamanın əksidir. Real zaman iki xüsusiyyəti – topoloji və metrik sinfi göstərir; topoloji xüsusiyyət fundamentaldır və zaman qaydasını, hadisələrin qayda dəyişikliyinə, zamanın kəmiyyət aspektini özündə əks etdirir. Zamanın metrik xüsusiyyəti zamanın sürəkliliyini göstərir (8, 66-68).

Dilçilikdə zaman antroposentrik, subyektiv kateqoriya kimi qavranılır, yəni dil perseptual zamanla əməliyyat aparır. İnsan da zamanı şəxsi, subyektiv münasibətlər prizmasından nəzərdən keçirir. Hər bir insan üçün zaman vacibdir, çünki hadisələr zaman çərçivəsində baş verir.

Zaman konseptinin inkişafı müxtəlif dillərdə müxtəlif cür təzahür edir və zamanın müxtəlif şəkildə qavranılması nəticəsində müxtəlif modellər yaranmışdır. Daha qədim dövrlərə nəzər saldıqda, bəlli olur ki, zaman iki cür qavranılmışdır, dövrü və xətti. Zamanın dövrü təsviri qədim sivilizasiyalar üçün səciyyəvidir. Xətti zaman isə tarixi şüurun formalaşması ilə yaranmışdır (10, 123-124). Hər iki zaman bir-birini tamamlayır.

Zamanın dövrü qavranılması dilin leksik tərkibində, xətti zaman isə qrammatik quruluşunda öz əksini tapır. Dünya dil mənzərəsində zaman deylik kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. Zamanın müxtəlif modelləri mövcudur, bu da onun müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif cür qavranılmasının nəticəsidir.

İnsan müxtəlif səviyyəli biliklər sistemi vasitəsilə zəngin təcrübə qazanaraq dərk etmə subyekt kimi dünyanın dil mənzərəsinin forma-

---

laşmasında mühüm rol oynayır. İnsana xarici mühit fasiləsiz olaraq təsir edir. İnsanın onu əhatə edən aləmlə təması həmişə müəyyən zaman sistemində baş verir. Bu baxımdan zaman konsepti dil sisteminin mövcudluğunun hesablama nöqtəsidir. İnsan dərk etmə prosesində predmeti, onun yerini dərk etdiyi kimi, zamanı da qavrayır. İ.Tahirov qeyd edir ki, “zaman bəşəri dildə linqvistik ifadə vasitələrinin köməyi ilə əks olunur. Linqvistik zaman, daha dəqiq desək, dil zamanı gerçəklikdə bizdən asılı olmayaraq mövcud olan zamanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin mahiyyətini dil vasitələri ilə ifadə üsullarının məcmusu kimi qəbul edilir, yəni dil zamanının mahiyyəti zaman münasibətlərinin nəzəri anlayışlar səviyyəsində dərk edilməsindən, başqa sözlə, konseptuallaşdırılması və müəyyən dil vasitələri ilə tərtib və ifadə edilməsindən ibarətdir” (6, 38).

Qeyd edək ki, zaman və hərəkət konseptləri bir-biri ilə bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq, S.Seleznyova qeyd edir ki, zaman bu iki konsepti birləşdirən konseptual metaforun mövcud olmasının köməyi ilə zaman və hərəkət konseptlərinin məzmunundan çıxış edərək ifadə olunur (9, 41). Müəllif göstərir ki, konseptual sistemin daxilində bütün konseptlər ayrı-ayrılıqda yerləşir. Belə yanaşmada zaman konsepti özünəməxsus semantik struktura digər konsept (hərəkət) ilə əlaqəsi nəticəsində sahib olmur, bu ondan irəli gəlir ki, hər iki konsept eyni mənanı özündə əks etdirir. Bununla belə, əks mövqe də mövcuddur. B.Uspenski insanın məkana münasibətdə aktiv və zamana münasibətdə passiv olduğunu irəli sürərək qeyd edir: “İnsan zamana münasibətdə özünü hərəkət etməyən məkanda təsəvvür edir” (11, 31). Belə təsəvvür zamanı çayla müqayisə etməyə əsas verir: hər ikisi axan və bütövdür. Zamanın belə təsvirindən başqa digər təsəvvürlər də mövcuddur: zamanda hadisələrin olması, insanın bu hadisələrdə iştirakı və ya onun iştirakından asılı olmayaraq baş verən hadisəni özündə əks etdirən qavramalar mövcuddur. Burada zamanın iki növünü göstərmək olar:

a) “xarici” zaman. O, insan iradəsindən asılı olmayaraq baş verən zamandır;

b) “daxili” zaman. Bu zaman insanın hadisədə iştirakını istəyən bir zamandır. Belə bir qavramada zaman insanın konkret həyat fəaliyyətini ölçmə meyarı kimi çıxış edir. O, şəxsin həyatında təzahür edən hər hansı bir forma kimi qavranılır.

Bu məqalədə Azərbaycan dilində ismin hallarının zaman konseptinin verballaşmasında rolu, daha dəqiq desək, *zaman müstəvisində cərəyan edən hadisələrin, icra edilən hərəkətlərin və ya hal-vəziyyətin təsvirinin* səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Zaman konseptinin bu çalarını göstərmək üçün növbəti təsnifatı vermək olar:

---

1. *Cərəyan edən hadisələrin, icra edilən hərəkətlərin və ya hal-vəziyyətin müəyyən (və ya qeyri-müəyyən) zaman kəsiyində (anında) yerləşməsi.*

Adlıq hal hal sistemində birinci sırada durur, o sıfır morfoloji əlamət daşımaqla bərabər, həm də digər hallara qarşı qoyularaq, onların müəyyənləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə demək olmaz ki, o digər hallardan fərqlənir. Digər hallar bir-birindən necə fərqlənirsə, adlıq haldakı söz ayrıca götürülmüş sözdən fərqlənir. Y.Seyidov qeyd edir ki, adlıq hal şəkilçisiz haldır, lakin formasız hal deyil (45, 233). Çox vaxt bu iki cəhət eyniləşdirilir və adlıq hal müxtəlif adlarla verilir. N.Dmitriyev türk dillərinin birinci halının O.Bötlinq və V.Radlovdan başlayaraq elmi ədəbiyyatda qeyri-müəyyən hal adı daşdığı qeyd edir (7, 235; 5, 235). Bu fikri M.Hüseynzadə də təkrarlayır: “Azərbaycan dilindəki isimlər adlıq halda işlənməyə həm mücərrədlik, ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirir, həm də müəyyən varlığın adını bildirir” (3, 53).

Adlıq hal neytrallığı ilə digər hallardan fərqlənir. Morfoloji göstəricisi olan digər hallarda qrammatik konkretlik mövcud olduğu halda, adlıq halda bu göstərici yoxdur. Bu baxımdan adlıq hal bir çox konsepti özündə əks etdirə bilər. Yerlik hal yerində işlənmək kimi üslubi xüsusiyyət daşıyan adlıq hal zaman konseptinin ifadə olunmasında özünəməxsus rol oynayır.

Yerlik hal məzmunu daşıyan, lakin adlıq hal formasında olan *yaz, yay, payız, qış* və s. kimi zaman məfhumlu sözlər bəzi feili birləşmələrin tərkibində işlənə bilər. Məsələn: *yay* (yayda) *dincəlmək*, *qış* (qışda) *işləmək*, *payız* (payızda) *çalışmaq*, *yaz* (yazda) *görüşmək* və s. (1, 17; 4, 161). Qeyd edək ki, hər iki müəllifin adlıq və yerlik halda olan sözün iştirakı ilə verdiyi birləşmələrdə təsirlik və yerlik halda olan sözün iştirakı daha səciyyəvidir.

Bununla belə, zaman anlayışının birinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunduğunu da müşahidə etmək olar. Məsələn: *Bu səhər Vahid Rübabəni Cıdır düzünə tamaşaya aparmalıydı* (15, 301) cümləsinə nəzər salmaq. Bu cümlədə *bu səhər* birinci növ təyini söz birləşməsidir. Bu növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri sintaktik təhlil zamanı parçalanmır, bütöv bir cümlə üzvü kimi götürülür. Bu söz birləşmələrini parçalasaq, söz birləşmələrinin məzmununa xələl gələ bilər, bu da məntiqi cəhətdən düzgün olmaz.

Hər qış onu kəndə, atası evinə qonaq göndərər, hər yayı Şimali Qafqaza, mədən sularına müalicəyə aparardı (15, 95).

Həmişə belə səhərlər olmur (15, 69).

Tələbəmdir, eləsi hər il yetişmir, hər adamdan çıxmır (15, 359).

Təqdim edilən cümlələrin təhlilindən görə bilərik ki, bu birləşmələr ayrılıqda işlənə bilər, yalnız bütöv olaraq işləndikdə məna çaları özünü göstərir.

Yiyəlik halda olan isim təyin etdiyi sözün zamanını göstərə bilər; məsələn: *Həftənin müəyyən günləri kursa davam etməlisiniz* (12, 60). *1905-ci ilin yayında hər səhər Xandəmirov teatrının həyatında toplanardıq, student bizə mühazirə oxuyardı* (12, 115).

Təsirlik halda olan söz hərəkətin hansı zamana aid olduğunu və davam etmək müddətini bildirir; *yaz, yay, payız, qış, il, ay, həftə, gün, gecə* və s. zaman bildirən sözlərlə ifadə olunur; məsələn:

Səhəri günü aşxanada aşpaz köməkçisi işləyən Gülsüm xalagilə gedib Valeh üçün əyirdək, yağlı fəsəli bişirdim (13, 119).

Bütün günü onu düşünürdü hey,

Yoxdu xəyalında ondan başqa şey (13, 67).

Təsirsiz feillərlə birbaşa əlaqəyə girən təsirlik halda olan sözlərin ifadə etdiyi mənalar onu ilkin mövqeyindən (obyekt konseptini ifadə etmə xüsusiyyətindən) uzaqlaşdıraraq, digər hallara yaxınlaşdırır. Belə ki, təsirlik hal üçün səciyyəvi olmasa da, bu sözlərdə obyekt konseptinin ifadəsinin zəiflədiyini, əksinə olaraq, zaman və məkan konseptlərinin daha aydın nəzərə çarpdığını görmüş oluruq; məsələn: *qışı qışlaqda keçirmək, gecəni yatmaq*. Fikrimizi belə əsaslandırma bilirik ki, məkan və zaman mənası kəsb edən təsirlik hal şəkilçili sözlər təsirsiz feillərin yanında işləndikdə onlar obyekt deyil, məkan və zaman konsepti ifadə edir.

Yerlik hal məkani hal kimi qəbul edilsə də, o, lüğəvi mənasına görə zamanı əks etdirən sözlərlə işləndikdə, a) iş və hərəkətin baş verdiyi, icra edildiyi vaxtı özündə əks etdirə bilər, belə ki, bu hal müxtəlif temporal sözlərlə işlənərək zaman konseptini ifadə edir. Məsələn:

Buraxılış gecəsində hökumətin kənd müəllimlərinə təbrik müraciətini oxudular (13, 149).

b) hərəkətin müəyyən zaman müddətində davam etdiyini, zamanın kəmiyyətlə ifadəsini göstərir; məsələn:

Dörd yüz il dövründə o dağa əgər,

Dəyibsə bu qədər ağır zərbələr

Sən isə islanmış bir torpaq ikən

Onu əbədimi güman edirsən?

Nizami, dəyişdir söhbəti bir az,

Belə əfsanəni dinləyən olmaz (14, 69);

c) müəyyən dövrdə, vaxtaşırı olaraq baş verən hərəkətin ritmik təkrarlandığını bildirir; məsələn:

İldə-əyyamda ya kağız yazır, ya da yazmır (13, 13).

Yerlik halda öz lüğəvi mənasını – zaman mənasını qoruyan sözlər icra edilən hərəkətin, hadisənin baş vermə zamanını bildirir. S.Cəfərova görə isə 1) zaman və fəsil bildirən isimlərə *-da, -də* şəkilçisi artırıldıqda isimlər müəyyən zaman anını bildirmək mənası kəsb edir; məsələn: *həftədə, saatda,*

---

yayda, qışda; 2) -lıq⁴ şəkilçisi ilə düzəlmiş isimlərə -da² şəkilçisi artırıldıqda onlar zaman mənası kəsb edir (2, 80; 3, 54).

2. *Cərəyan edən hadisələrin, icra edilən hərəkətlərin və ya hal-vəziyyətin müəyyən zaman kəsiyindən (anından) öncə yerləşməsi.*

Zaman konsepti fonunda bu münasibətləri adlıq və çıxışlıq hal ilə birgə əks etdirən əvvəl və qabaq qoşmaları əsas işin qoşmalı birləşmənin ifadə etdiyi işdən əvvəl icra olunduğunu bildirir. Buna nəzər salaq:

Bir il əvvəl İmran başqa bir mənzil tapıb çıxmış və çarpayı Səftərə qalmışdı ..... (12, 203).

Müharibədən əvvəl xalam qızı Rusiyada bir belçikalıya əvə getmişdi (12, 250).

3. *Cərəyan edən hadisələrin, icra edilən hərəkətlərin və ya hal-vəziyyətin müəyyən zaman kəsiyindən (anından) sonra yerləşməsi.*

Zaman konseptinin bu aspekti ingilis dilində sözlülər və onların əlaqəyə girdiyi ümumi haldakı isim vasitəsi ilə verilsə də, Azərbaycan dilində bu, çıxışlıq hal və ya adlıq və çıxışlıq hal + sonra qoşması ilə ifadə olunur. Əsas feilin ifadə etdiyi iş sonra qoşmasının qoşulduğu sözdəki (tərkibdəki) iş icra olunduqdan sonra başlayır.

Adlıq halda işlənən cümləyə nəzər salaq: *İki gün sonra Səadət xanımdan məktub aldım (15, 24).*

Üç gün sonra, axşamüstü milis Qələndər Quliyev sədrin yanına gəldi (15, 44).

Bu çaları özündə əks etdirən çıxışlıq hal da qoşma ilə birlikdə və ya qoşmasız işlənir. Məsələn:

Bir azdan ayıldı (12, 34).

Student xanımla vidalaşaraq iki gündən sonra daşınacağını bildirdi (12, 10).

Zaman konseptinin bu çaları adlıq halla işlənsə də, o, əsasən, çıxışlıq halla ifadə olunur. Qoşma ilə birgə ötürülən bu məna çalarında hal-vəziyyətin davamı və ya bitib-bitməməsi haqqında konkret məlumat verilməyə bilər.

Son olaraq qeyd edək ki, konkret olaraq heç bir hal sırf zaman konseptini özündə əks etdirməsə də, hər bir halın mənalı içərisində bu konsepti ifadə etməyə qadir məqamların olduğunu görmək olar. Hesab edirik ki, halları yalnız bir məna çaları ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı, çünki halların hər birinin rəngarəng çaları ifadə etdirdiyini, o cümlədən, müxtəlif konseptlərin verballaşmasında rolunu görə bilərik. Nəzərə alınmalıdır ki, sözlər zaman məzmununu yalnız birləşmə və ya cümlə daxilində əldə etmir. Burada sözlərin lüğəvi mənası aparıcı amillərdən biridir. Azərbaycan dilində zaman referensiyasına malik leksik vahidlər aparıcı mövqeyə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Azərbaycan morfolojiyası tədrisinin elmi-metodik əsasları. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1983, 218 s.

-
2. Cəfərov S.Ə. İsim tədrisinin nəzəri əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 98 s.
  3. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Bakı: Şərb-Qərb, 2007, 280 s.
  4. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı, 2007, 280 s.
  5. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolojiya. Bakı: Bakı Univ. Nəşr., 2006, 371 s.
  6. Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 324 s.
  7. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.-Л, 1962, 607 с.
  8. Мостепаненко А.М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. Л.: Наука, 1969, 230 с.
  9. Селезнева С.Ю. Проблема времени в американской когнитивной лингвистике. Обзор // Социальные и гуманитарные науки. Отеч. и зарубеж. лит. Сер. 6. Языкознание: РЖ / РАН ИНИОН. М., 2003, №2, с. 33-43.
  10. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования. М., 1997, 824 с.
  11. Успенский Б.А. История и семиотика (восприятие времени как семиотическая проблема). Изб.труды Т.1. М., 1996, с. 83-123.

Bədii ədəbiyyat:

12. Cəmənzəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: Avrasiya press, 2005, 664 səh.
13. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. IV c. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 1984, 377 s.
14. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 1983, 396 s.
15. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.

З.Ахмедова

Падежные суффиксы как средство вербализации в концепте времени Резюме

В каждом языке концепт времени трансформируется целой системой языковых средств, присущих различным уровням языка. Значение этих средств и их функции разные. В этой статье автор ограничивается рамками лексического уровня и рассматривает суть концепта времени в категории падежей, точнее, отличительные черты падежных суффиксов в вербализации этого концепта.

Несмотря на тот факт, что суффиксы подлежали тщательному анализу с разных аспектов, новизна этой статьи в том, что они не были объектом когнитивного исследования. Здесь также указывается, что в азербайджанском языке ни один из падежей не служит вербализации концепта времени, тем не менее, можно заметить некоторые нюансы, способствующие выражению этого концепта. Следуют принять во внимание, что слова не приобретают значения времени ни в словосочетаниях, ни в предложениях. В передаче концепта времени посредством разных падежных суффиксов основную роль играет семантика самой лексической единицы, а также особенности контекста, с которым входит в отношения данная единица. Следовательно, изучение падежных суффиксов неразрывно связано с их окружением.

Z. Ahmadova

**Case Suffixes as the Means of Verbalisation of the Concept of Time
Summary**

The concept of time is transformed by the entire system of language means belonging to different language levels in every language. The meaning and the function of these means are diverse. In this article the author limits the study of these means to the lexical level and deals with the essence of the concept of time in the category of case, to be more precise, the distinctive features of the case suffixes revealed in the verbalization of this concept.

Although the case suffixes have been analyzed from different aspects, the novelty of this article is that these suffixes, which are used as a medium of verbalization of the concept of time, have not been the object of investigation from the cognitive angle. It must be pointed out that in the Azerbaijani language none of the cases serves to verbalize specifically the concept of time; however, it is possible to notice some shades of meanings capable of expressing this concept. It should be taken into account that words do not acquire their meanings of time only in word combinations or in sentences. The semantics of the lexical unit itself, as well as the peculiarities of the context in which the given unit is applied play the crucial role in the expression of the concept of time through different case suffixes. Consequently, the study of case suffixes is inseparably linked with their surrounding context.

Rəyçi: Əbülfəz Rəcəbli
Filologiya elmləri doktoru, professor